

НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У науковому доробку М.Грушевського-історіографа дослідженнями охоплено розвиток української історичної думки від часів Київської Русі до першої третини ХХ ст. Проте найбільш актуальними, на нашу думку, є студії вченого над творчістю найвидатніших українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, надзвичайно важливим є зазначений період у становленні вітчизняної історичної науки, яка переживала в той час складні процеси інституціоналізації та професіоналізації. По-друге, цінним є зацікавлений погляд самого М.Грушевського – активного учасника тогочасного історіографічного процесу – на наукову спадщину своїх попередників і сучасників. По-третє, істотним видається визначення реального внеску вченого у дослідження наукового доробку видатних українських істориків ХІХ ст. Увагу до персональних студій М.Грушевського посилює також сучасний ренесанс біоісторіографічних досліджень. На жаль, до сьогодні маємо лише опрацювання оцінок М.Грушевським спадщини М.Костомарова¹ та В.Антоновича². Практично незанимає досі залишаються погляди видатного вченого на творчість представників української романтичної історіографії – А.Скальковського, І.Срезневського, М.Марковича, Д.Бантшиш-Каменського, М.Максимовича та П.Куліша. Проте, за переконанням М.Грушевського, саме їх твори поклали початок як науковому українознавству загалом, так і новітній українській історіографії зокрема. Метою цієї розвідки є узагальнити оцінки М.Грушевським наукової та публіцистичної спадщини одного з найбільш яскравих представників вітчизняної романтичної історіографії – М.Максимовича в загальному контексті розвитку українських історико-наукових студій кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Особиста причетність до організаційної та ідейної розбудови української історичної науки, знайомство з багатьма діячами вітчизняної культури зумовили помітну персональну спрямованість історіографічних зацікавлень М.Грушевського. Персоналія, поза сумнівом, була улюбленою формою історичної та історіографічної творчості вченого, що пов'язано з традиційністю цього жанру в україністиці ХІХ ст. та особливостями авторського бачення ролі особи в духовному бутті народу. Звернемо увагу на методологічний аспект персональних студій М.Грушевського. Усвідомлюючи необхідність саме такого жанру історіографічного дослідження, вчений передбачив кілька труднощів на шляху до його реалізації. Найголовніші для нього полягали у потребі об'єктивного вивчення наукової спадщини представників української історіографії, намагання уникнути “традиційної сугестії”, як писав дослідник, при визначенні характерних рис їхньої творчої біографії. Цілком у дусі позитивістського об'єктивізму він наголошував: “...Не утворення легенди, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі епоху і вплинула на її розвій”³.

Аналіз творчої спадщини М.Максимовича дослідник розпочинає з загальної характеристики тогочасного вітчизняного історіографічного руху, що відбувався під впливом романтичної ідеології. Важливим кроком у вивченні української романтичної історіографії була російськомовна праця М.Грушевського “Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства”. Зосередившись на проблемах розвитку українознавства, вчений тісно пов’язує діяльність українських романтиків з більш раннім рухом так званих “антикваріїв” – збирачів історичних пам’яток і матеріалів української історіографії та фольклору. М.Грушевський уперше звертає увагу на зв’язок між українським романтизмом і процесом культурно-національного відродження в Україні. Творчим доробком української романтичної історіографії він вважає такі напрямки в українознавстві, як етнографія та фольклористика. Романтична історіографія у вченого представлена багатьма іменами – О.Мартоса, А.Чепи, А.Скальковського, І.Срезневського, Д.Ломиковського, М.Берлінського, О. та М.Марковичів, М. і Д.Бантиш-Каменських. Проте в жанрі історико-наукового портрета змальовано лише творчу особистість найвизначнішого діяча тієї доби – М.Максимовича.

Для М.Грушевського постать М.Максимовича в українознавстві XIX-XX ст. завжди була знаковою. Саме 1827 роком – часом появи “Малороссийских песен” останнього – дослідник датує початок не лише ідеології народництва в україністиці, а й наукового українознавства узагалі. Передмову до цієї збірки пісень він називає “маніфестом українського народництва”. “В плеяді наукових праць, – наголошував учений, – що з’явилися на межах першого і другого десятиліття XIX віку, се був факт найбільш яскравий, найбільш проречистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий – і в наслідках своїх багатий”⁴. Аналізу основних концептуальних положень видання М.Грушевський присвятив окрему статтю “Сто літ українського народництва”. У ній він визначив ті вихідні положення теоретичного характеру, запропоновані М.Максимовичем у передмові, що мали не тільки безпосередній короткотривалий вплив на українознавство, але й визначили подальші шляхи його еволюції протягом цілого століття. Особливо докладно вчений зосередився на дослідницьких принципах, проголошених київським професором для систематизації та вивчення фольклорного матеріалу. За переконанням М.Грушевського, хиби та прорахунки вітчизняної етнографії другої половини XIX – початку XX ст. були, більшою мірою, викликані неврахуванням евристичної цінності праць М.Максимовича. У намаганнях М.Драгоманова наприкінці століття позбавити українознавство дилетантизму та провінційності дослідник вбачав продовження справи першого київського ректора, звичайну модернізацію його теоретичних ідей. “...Його передмова, – підбивав підсумки вчений, – в зародковім, не розвиненім стані, давала дуже широку програму, не тільки збирацьку, але й дослідницьку, української поезії і традиціоналістики: не лише в напрямі формальнім, але і в порівняно-етнологічнім та соціологічнім. Не все з того було відповідно відчуте, усвідомлено і перенесено в практику, – дещо зісталось надовго без уваги, і знову встало як проблеми досліду з кінцем століття, або нарешті в наших часах. Але цікаво зазначити, як багато з того, що стоїть перед нами як завдання досліду, містилося в зародковому стані вже в тім маніфесті українського народництва року 1827...”⁵. Подібно до М.Грушевського, вагу “Малороссийских песен” підносив також Д.Дорошенко, назвавши передмову до них “літературним маніфестом” українського народництва⁶.

Вірний своїм методологічним настановам, М.Грушевський передусім зосереджується на джерелах наукових поглядів М.Максимовича. На його думку, найсильніше

на історичний світогляд першого київського ректора вплинули антикварні досліді XVIII ст. Це й не випадково, адже, на думку дослідника, самі обставини виховання та родинного оточення сприяли цьому. М.Максимович, “потомок старшинського роду”, вихованець його “сильно оцерковлених представників”, перейнятий глибоким пієтетом до цих родинних старшинсько-церковних традицій, мав усі шанси стати “уліпшеним продовжувачем діла Рубанів, Уманських, Бантиш-Каменських”. Проте, завдячуючи природничій освіті, що озброїла його сучасним для тієї доби науковим методом, та романтично-народницькій ідеології, професор, хоча й не повністю, але значною мірою зміг подолати негативи антикварного розуміння минулого. На відміну від своїх попередників, він заклав під антикварні та етнографічні студії “певні соціологічні підвалини”, які надали їм динаміки та забезпечили реальність і тривалість історіографічних концепцій. Таким чином утворився народницький підхід, що, наголошував М.Грушевський, проходить “як електрична течія через його традиціоналізм і антикваризм”. Цей підхід оживив новими інтересами та завданнями етнографічну працю попередників, надав їй виразного громадського звучання, зумовивши тим самим глибоке зацікавлення наступних поколінь дослідників вітчизняного інтелектуального життя творчою спадщиною романтиків.

Величезною заслугою М.Максимовича називає М.Грушевський його непересічну інтуїцію, що полягала у розумінні ним унікальності свого становища як ректора першої вищої школи в серці України. Саме таке становище, переконаний дослідник, змусило професора, поряд із природничими, зайнятися гуманітарними питаннями та активно писати “на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археологічні, археографічні”. Проте насправді навіть не ці студії самі по собі були основним здобутком М.Максимовича. Найціннішим для послідовників його справи було відродження ним київської традиції, тобто наświetлення основних питань нашої минувшини з українського національного погляду, або, як образно писав сам М.Максимович, з “горба святого Андрія Первозваного”, котрий він протиставляв погляду “з московської висоти Івана Великого”. Крок за кроком, на основі розпорошених джерел, фактів і документів, “дрібних мікроскопійних спостережень”, як писав М.Грушевський, протягом довгої півстолітньої діяльності, професор доводив тези про те, що нова українська мова та література органічно розвинулася з побуту, історії та мови Київської Русі. Зрозуміло, що М.Максимович з багатьох причин не міг відтворювати ці тези настільки докладно та прозоро, проте, наголошував М.Грушевський, “коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова..., я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор”⁷. Від М.Максимовича, на думку вченого, також бере свої початки загальноєвропейська традиція ідеологізації та політизації історіографії, що на довгі часи зробила її ядром не лише українознавства, але й узагалі – національної ідеології. Саме цей факт концептуального обґрунтування наукового українознавства дозволив дослідникові, незважаючи на відсутність у творчій спадщині професора жодної скільки-небудь ґрунтовної історичної студії, назвати М.Максимовича “одним з творців української історіографії, а інакше – історичної української ідеології”.

Визначаючи подібним чином внесок М.Максимовича в українську історіографію, М.Грушевський докладно зупиняється на “головних заслугах” професора для вітчизняної науки. “Першим ділом його, – зазначає дослідник, – була оборона старинності, органічності і самостійності української мови в протиставлення ходячим поглядам на неї як на новотвір”. В тридцятих роках XIX ст. достатньо поширеним та авторитетним

було розуміння української мови, як штучної конструкції, інспірованої польськими впливами. Полемізуючи з російськими мовознавцями, М.Максимович уперше докладно й аргументовано, зі значним запасом фактів і цілком науково-методично, здійснив спробу спростувати цей погляд у кількох студіях, передусім в “Історії давньої руської словесності”. Він запропонував власну лінгвістичну систематику, поділивши слов’янські мови і діалекти на дві половини: східну та західну, а східну половину на два розділи – південний і північний. Південне відгалуження у його системі представлене українською мовою. Підкресливши той факт, що назва “руської мови” стала другою назвою російської, хоча первісно належала до Київщини, і у цьому значенні досі вживається в Західній Україні, М.Максимович констатував, що ця назва повинна вважатися рівнозначною з терміном “східнослов’янська”, як родова назва для трьох мов – української, російської та білоруської. Поділ цієї групи на окремі частини відбувся ще в “стародавніх часах”. Далі професор, на підставі масштабних фольклорних, етнографічних і мовознавчих студій, запропонував гіпотезу про Київське Подніпров’я, як організаційний центр української мови. Звідси він зробив кілька важливих концептуальних висновків. Перший стосувався приналежності культури Київської Русі українському народові. Другий стверджував самостійність українського етнічного типу, що знайшов своє завершення в козацьких часах, але веде початок з давньокиївської доби.

Другим великим досягненням М.Максимовича М.Грушевський називає створення основних елементів національної історіографічної схеми та перші спроби її періодизації. Як і в попередньому випадку, еволюція історіографічних ідей М.Максимовича також відбувалась у процесі жвавої полеміки з російськими науковцями. М.Грушевський докладно розкрив хід відомої дискусії професора з О.Погодіним, назвавши її “найбільш блискучою апологією української самостійності”. Він відзначив внесок ученого в розробку кількох ключових наукових проблем: початків українського етносу; характеру та наслідків татарського нашестя на Київщину в середині XIII ст.; міграційних процесів у давньоруську добу; розмежування київської та литовсько-польської доби історії України. Дослідник зауважив, що аргументи київського ректора у цій дискусії, порівняно з його опонентом, були значно більше обґрунтованими та значною мірою сформували подальшу вітчизняну традицію розгляду цієї проблеми, знайшовши безпосереднє відображення у працях М.Костомарова та В.Антоновича.

Третій момент, який підкреслив М.Грушевський, стосувався студій М.Максимовича над давньоруським літописанням. На думку дослідника, їхня мотивація полягала в необхідності всебічно обґрунтувати належність українського народу до спадщини Київської Русі. Він докладно зупиняється на історико-літературних розправах ученого, високо оцінюючи наведену в них наукову аргументацію з висоти досліджень 20-х років XX ст. Висновки М.Максимовича про український характер давньоруського письменства, переконаний М.Грушевський, мали “величезне значіння для суцільності української традиції, для української історіографії, української ідеології”.

Зрозуміло, що зазначеними моментами не вичерпується цінність історичних студій М.Максимовича. М.Грушевський називає також інші важливі для становлення вітчизняної історіографії наукові здобутки вченого: вивчення історії братств; студії над козацькою та козацьким літописанням; дослідження над гайдамацькою; статті з минулого Гетьманщини, що вплинули на концепції школи О.Лазаревського; думки про українську літературу XIX ст. та ін. У всіх цих працях, зауважив дослідник, “прозирає ся дорогоцінна любов до народної історії, до народної підоснови всіх сих історичних проявів її життя, і з другого боку замилювання в історичнім процесі як цілості:

його тяглості і неперервності, що не дає приголомшити себе недоречностями й нев'язками соціальних відносин настільки, щоб не добачати в тім усім також і позитивних проявів живої і конструктивної народної стихії"⁸. Проте, на його думку, найзначніший внесок київського професора до скарбниці нашої культури полягав у доведені самобутності та самостійності українського історичного процесу. Зауважимо, що досить подібно до тез М.Грушевського про епохальність творчої спадщини М.Максимовича для вітчизняної історіографії писав також Д.Багалій. На його переконання, студії вченого "були початком наукового розроблення української історії, а сам Максимович є немов Нестор Київської школи в українській історіографії, що вперше поставив питання про історію України, починаючи вже з київських часів"⁹. У річищі ідей М.Грушевського, вивчення творчості М.Максимовича проводив також його брат Олександр¹⁰.

Досліджуючи вітчизняний інтелектуальний процес першої половини ХІХ ст., М.Грушевський відзначав особливу, контролюючу роль у ньому М.Максимовича, що полягала в постійних намаганнях останнього втримати молоде ще тоді українознавство в межах наукового дискурсу. Це виявилось досить непростим завданням з кількох причин. По-перше, потужними були міфологізаторські тенденції в середовищі самих українських дослідників, що, захоплені ідеями німецьких романтиків, схильні були гіперболізувати історичну вагу деяких аспектів вітчизняної минувшини. Як приклад, учений наводив дві серії критичних статей М.Максимовича, спрямованих проти надмірної романтизації Хмельниччини у М.Костомарова та початків козаччини у молодого В.Антоновича. "Ці дві серії статей, разом із іншими, значно дрібнішими, – зауважив він, – вчинили цінну послугу історії козацтва, відвернувши її від фантастичних вигадок Історії Русів і Запорозжкої Старины знову на надійний ґрунт фактів"¹¹. Цікаво, що про "користь дуже розвинутого критичного почуття" першого київського ректора для становлення молодого вітчизняного гуманітаристику писав також Д.Дорошенко¹². По-друге, виявилось надзвичайно важко та небезпечно урядовцеві високого рангу, яким був М.Максимович, протистояти послідовній русифікаторській політиці царського уряду, що відкрив у Києві університет з метою подолання польської ірреденти та поширення імперських ідей і цінностей. Проте, на думку М.Грушевського, професорові значною мірою вдалося знешкодити ці, негативні для становлення наукового українознавства, фактори. Дослідник пояснював це фундаментальним природничим світоглядом М.Максимовича, наслідком чого було глибоке розуміння необхідності та першочерговості докладних наукових студій. "Максимович-природник, – зауважив учений, – в цілості переносив реалістичні, лабораторні методи в свою історично-філологічну працю, котру він переводив під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології"¹³. Тому так високо цинив його інший видатний український історик-природник, властиво, медик у своїй науковій підготовці – В.Антонович.

Попри високу оцінку спадщини М.Максимовича, можливо, найбільш прихильну з цілого пантеону вітчизняної історіографії, М.Грушевський зупиняється також на слабких моментах його наукової діяльності. Ці недоліки були зумовлені загальними настроями тієї епохи і полягали передусім у соціальному консерватизмі вченого та його романтичному світосприйнятті. На студії професора вплинув також невисокий рівень тодішньої історичної науки, що тільки почала звільнятися від антикварних уявлень і відкривати для себе методи археографії та здобутки інших соціальних дисциплін. Проте, незважаючи на помічені недоліки, М.Грушевський наголошує на необхідності "підчеркнути органічні зв'язки його [М.Максимовича – В.Т.] праці з новішим українознавством". Він детально простежує впливи ідей київського професора

не тільки на праці М.Костомарова, О.Лазаревського, М.Драгоманова, В.Антоновича, але й на історіографію першої третини ХХ ст.

Прикметно, що у багатьох своїх характеристиках творчості М.Максимовича, як зрештою, й інших українських істориків, М.Грушевський досить часто покликується на оцінки М.Драгоманова, висловлені ним у некролозі та ряді статей. Іноді дослідник наводить навіть значні за обсягом цитати з праць останнього, формулюючи ними власне ставлення до спадщини першого київського ректора. Так, наприклад, М.Грушевський повністю погоджується з тезою М.Драгоманова щодо визначальних ідей творчості М.Максимовича: “нарід – як ціль і предмет наукового досліду і культурної праці, і – неперервність його історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванні”¹⁴. Саме ці ідеї, наголошував М.Грушевський услід за М.Драгомановим, проходять не лише через п’ятдесятилітню творчість видатного вченого, але й через інспіровану ним столітню народницьку традицію. Значною мірою завдяки М.Максимовичу гаслом цієї традиції стала теза “все з народу, через народ і для народу”. “В наукових заняттях Максимовича було кілька моментів, де він тісно підійшов до сеї тези, – писав М.Грушевський, – дав кілька незвичайно цінних для свого часу і незабутніх в історії української науки взірців наукового обслідування питань з сього становища, завдяки їм він став одним з корифеїв не тільки історично-філологічної української праці, а й українського руху взагалі”¹⁵. Така теоретична настанова М.Максимовича та його однодумців, зауважив дослідник, зумовила ретельні дослідження різних аспектів соціальної та культурної еволюції українського народу від початків його історичного буття й спричинила успіхи вітчизняної історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Підбиваючи підсумки своїм дослідженням внеску М.Максимовича в українську культуру, М.Грушевський приєднується до висловлювання М.Драгоманова, який, перефразовуючи пушкінську характеристику М.Ломоносова, назвав першого київського ректора “цілою вченою історико-філологічною установою”.

Студії М.Грушевського над творчістю М.Максимовича були, фактично, першими науковими спробами визначити провідні ідеї та теоретичні засади його діяльності в широкому історіографічному контексті ХІХ – першої третини ХХ ст. Оцінки вченого значною мірою вплинули на вивчення творчості першого київського ректора подальшою історичною наукою. Сучасні дослідники спадщини М.Максимовича пишуть про велику авторитетність думок львівського професора. Так, наприклад, Н.Бойко зазначає, що “наукове обґрунтування М.Грушевським історичних засад ученого фактично започаткувало в 20-х роках ХХ ст. звернення до історичної спадщини М.Максимовича, усвідомлення необхідності наукового аналізу його поглядів на українську історію в контексті їх значення для розвитку історичної науки в Україні”¹⁶.

¹ Див. напр.: Пінчук Ю., Гириневич Л. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І.Костомарова // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 112-123; Тельвак Вікторія. Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. Ред.. Ю.А.Пінчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 484-496.

² Див. напр.: Колесник В. Наукова спадщина В.Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська Старовина. – 1995. – № 3. – С. 78-83.

³ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Український Історик. – 1984. – № 1-4. – С. 169.

⁴ Грушевський М. “Малоросійські песни” Максимовича і століття української наукової праці // Український Історик. – 1984. – № 1-4. – С. 132.

⁵ Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 рік. – Вип. 1-3. – К., 1928. – С. 6-7.

⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Видавництво “Українознавство”, 1996. – С. 83.

⁷ Грушевський М. “Малоросійські песни” Максимовича і століття української наукової праці. – С. 138.

⁸ Там само. – С. 143.

⁹ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С. 222.

¹⁰ Грушевский А.С. М.А. Максимович (1804-1873). Из украинской историографии XIX в. // Известия Отделения русского языка и словестности Императорской Академии Наук. – 1906. – Т. XI. – Кн. 1. – С. 375-416.

¹¹ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український Історик. – 1990. – № 1-4. – С. 30.

¹² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 85.

¹³ Грушевський М. “Малоросійські песни” Максимовича і століття української наукової праці. – С. 137.

¹⁴ Там само. – С. 136.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01/ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – С. 7-8.

Вікторія Тельвак.

Наукова спадщина Михайла Максимовича в історіографічній творчості Михайла Грушевського.

У статті проаналізовано погляди М.Грушевського на наукову та публіцистичну спадщину М.Максимовича. Показано бачення дослідником як сильних, так і слабких моментів історичних студій видатного вченого. Зіставлено погляди М.Грушевського на творчу спадщину М.Максимовича з оцінками інших дослідників української історіографії першої половини XIX ст. Зроблено висновок про важливість історіографічних студій ученого в осмисленні наукового доробку М.Максимовича.

Viktoria Telvak.

Mikhajlo Maksimovich's scientific inheritance in the historiographical works of Mikhajlo Grushevsky.

M.Grusevsky's view at the scientific and publicistial inheritance of M.Maksimovich has been analyzed in the article. The researcher's view at the weak and strong moments of the historical studio of the famous scientist has been demonstrated. M.Grusevsky's view's at the M.Maksimovich's inheritance with marks of the other scientists of the Ukrainian historiography of the first part of XIX century have been compared. The conclusion of the importance of the scientist's historiographical studios in the derision of M.Maksimovich's scientific inheritance has been done.